

Aitemad Muhanna. **Agency and Gender in Gaza: Masculinity, Femininity and Family during the Second Intifada**. Farnham, Surrey: Ashgate Publishing. 2013. 208 pages

מאיה רוזנפלד*

ספרה של אעתימאד מוהנא, המבוסס על עבודת הדוקטור שלה, מציג ומנתח את ממצאיו של מחקר אנתרופולוגי שהמחברת ערכה במחנה הפליטים שאטי ובשכונת שוג'עיה שבעזה בשנים 2007-2008. מחקרה התחקה אחר שינויים ביחסים המגדריים והדוריים ובחלוקת העבודה והתפקידים במשקי בית משפחתיים המתמודדים עם מצב מתמשך של עוני מרוד, מחסור, והעדר כרוני של ביטחון קיומי מאז פרוץ האינתיפאדה השנייה, על רקע משטר הסגר ישראל כופה על הרצועה. במרכזו של המחקר עומדות שיטות פעולה ודרכי התמודדות שפיתחו נשים כדי לסייע למשפחתן להתקיים נוכח אובדן מקומות עבודה קודמים של בעלים, אחים ואבות והעדר כמעט מוחלט של מקורות הכנסה סדירים חלופיים. מוהנא מראה כי התלות הנוכחית של משפחות עזתיות באסטרטגיות הישרדות הנשענות על נשות המשפחה החליפה את ההישענות הקודמת על עבודתם בשכר של גברים. היא שואלת אם המקום הקריטי שנשים ממלאות בכלכלת הבית ההישרדותית בעזה חולל שינוי בתפיסות ובשאיפות המגדריות של נשים וגברים.

עצם השלמתה של עבודת השדה האנתרופולוגית בתנאים השוררים ברצועת עזה הוא הישג מקצועי משמעותי. אין מדובר רק בהסתכנות הכרוכה בעבודה אתנוגרפית במקומות יישוב החשופים דרך קבע למתקפות צבאיות מצד ישראל, אלא בעיקר בקושי לחקור יחסי מגדר ומשפחה בחברה השקועה עד צוואר במאבק קיומי הישרדותי. העובדה כי מעטים המחקרים האנתרופולוגיים בתחום זה שנעשו בעשור וחצי האחרונים בשטחים הכבושים ככלל ובעזה בפרט מצביעה על הקושי לחקור שינויים מיקרו-חברתיים בתנאים של שיבוש מערכות כולל.¹ גם ההישג האישי מרשים: מוהנא היא עזתית שגדלה, נישאה, עבדה ופעלה בשוג'עיה ובמחנה הפליטים שאטי שנים רבות בטרם יצאה ללימודים גבוהים בחו"ל ושבה לעזה לצורך עבודת המחקר; אולם היותה בשר מבשרם ההיסטורי, התרבותי, החברתי והפוליטי של מושאי המחקר לא פגע ביכולתה להתבונן בהם דרך משקפיים אנתרופולוגיים.

עבודת השדה נעשתה בין קיץ 2007 לקיץ 2008, תקופה שעמדה בסימן השתלטות חמאס על עזה והידוק חסר תקדים של משטר המצור. הסגר של שנות אוסלו צמצם מאוד את מספר הפועלים העזתים שהועסקו בישראל והגביל את התנועה של עזתים לגדה ולהפך. אחרי פרוץ האינתיפאדה

* האוניברסיטה העברית, אוניברסיטת בן-גוריון והמכללה האקדמית ספיר

1 יוצאי דופן הם הפרויקטים המחקריים השונים העוסקים בשינויים בחיי משפחה ויחסי מגדר, שנעשים במסגרת המכון ללימודי נשים באוניברסיטת ביר זית. תוצר משמעותי של אחד הפרויקטים האלה הוא אסופת מאמרים בעריכתה של הסוציולוגית ליסה טראקי מהמחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטת ביר זית (Taraki, 2006). על רקע מיעוט המחקר האנתרופולוגי והסוציולוגי על משפחה ומגדר, בולט במיוחד הריבוי העצום של דוחות מחקר מטעם ארגונים בינלאומיים שונים, ובראשם הבנק העולמי, אונר"א, UNOCHAOPT ו-UNDP, העוסקים בהשפעותיה של המדיניות הצבאית הישראלית על מאפייני כלכלה וחברה בשטחים הכבושים.

השנייה הוטל סגר כולל שמנע באופן גורף כניסת עזתים לישראל. בה בעת נמנעה כמעט לחלוטין תנועה של אנשים וסחורות בין הרצועה ובין הגדה, כניסת טובין לרצועה נשלטה בידי ישראל, והיצוא מעזה כמעט חוסל. הסגר הוכבד עוד יותר בשנים 2006-2007, בעקבות עלייתו של חמאס. בזמן עריכתו של המחקר נרשמו ברצועה שיעורי אבטלה שבין 40% ל-50%, תחולת עוני שהתקרבה ל-80%, והעדר ביטחון תזונתי בהיקף של כ-57%. כ-80% מהתושבים נעזרו באופן כזה או אחר בארגוני סיוע הומניטרי.

אוכלוסיית המחקר העיקרית כללה מדגם בן 60 נשים בגילים 18-65, ובהן נשואות, אלמנות וגרושות. מחציתן היו ממחנה הפליטים שאטי שבמערב העיר עזה, שבשנת 2007 חיו בו כ-35,000 נפש; מחציתן היו משכונת שוג'עיה בעזה, השוכנת בסמוך לגבול עם ישראל, ומספר תושביה עמד אז על כ-20,000 נפש. רוב תושביה של שוג'עיה אינם פליטים. זוהי שכונה מרוששת שרבים מבניה עבדו בעבר בישראל. עד לאינתיפאדה השנייה היא הייתה בעלת אופי כפרי-חקלאי למחצה, אולם רוב האדמות המעובדות של תושביה נהרסו בפלישות צבאיות ישראליות וחלקן נגזלו לטובת "אזור החיץ הסטרילי". עבודה בישראל רווחה גם בקרב הגברים בשאטי עד ראשית שנות התשעים, ואחרי הקמת הרשות הפלסטינית ב-1994 רבים מתושבי המחנה מצאו פרנסה בשרות המגזר הציבורי הממשלתי.

כל 60 משתתפות המדגם באו ממשפחות עניות בדרגות שונות של מחסור ומצוקה; רובן היו שקועות בחובות גדולים. חלקן הגדול נתמכו, אם דרך קבע ואם מדי פעם, על ידי ארגונים בינלאומיים (בעיקר אונר"א אם מדובר במשפחות פליטים), ממשלתיים (משרד הרווחה הפלסטיני), ועמותות סיוע מקומיות שונות (רובן עמותות דתיות הקשורות בחמאס). כל משתתפות המדגם הוגדרו "עקרות בית", כלומר אף לא אחת עבדה בשכר, אך רבות מהן עבדו בכלכלה הלא-פורמלית בזמן המחקר או בשנים שקדמו לו.

דרך סיפורי החיים של הנשים המבוגרות יותר שחזרה מוהנא מאפיינים מרכזיים של יחסי מגדר במשקי בית משפחתיים "טיפוסיים", של פועלים בשוג'עיה ובשאטי של שנות השבעים והשמונים. אלה היו משקי בית של משפחות מורחבות שהתגוררו בבית משותף והתקיימו בעיקר מעבודתם בשכר של גברי המשפחה כפועלי בניין יומיים בישראל. עם המפרנסים המשפחתיים נמנו בדרך כלל אבי המשפחה (ראש המשפחה), כמה מהבנים הנשואים (או כולם) ואחדים מהבנים הצעירים הלא-נשואים. כל אלה העבירו את שכרם לקופה משפחתית משותפת. הנשים לא עבדו בשכר, אבל בשוג'עיה, שהייתה אז כפרית למחצה, עבדו נשות הפועלים בשדות ובמשקים החקלאיים המשפחתיים והמבוגרות בהן גם שיווקו את התוצרת ומכרו אותה. הגברים הפועלים נעדרו מהבית רוב שעות היממה: הם השכימו קום בשלוש או בארבע לפנות בוקר ושבו מעבודתם בישראל לקראת שעות הערב. הנשים, לעומת זאת, הקדישו את כל זמנן לעבודות ולעיסוקים בתחומי הבית והמשק.

בין נשות המשפחה התקיימה היררכיה ברורה לפי גיל ושלב במחזור החיים, הדומה לזו שתועדה בשנות החמישים והשישים אצל משפחות פלסטיניות כפריות בישראל שנמצאו בתהליך פרולטריוזציה (H. Rosenfeld, 1968). הכלה הצעירה שזה עתה נישאה וטרם ילדה בנים ניצבה בתחתית הסולם. חייה נשלטו בעיקר על ידי החמות, אשת ראש המשפחה, שחלשה על חייו היומיום בבית ללא מצרים. היא שדאגה להשיא את בניה, פועלי הבניין, בעודם צעירים מאוד; היא שבחרה להם כלות, נערות בנות עשרה, קרובות משפחה; היא שהעבירה את הכלות בפרך סביב השעון ולחצה עליהן להעמיד צאצאים רבים; היא שתמרנה לפי צרכיה את בניה הנשואים

ביקורת ספרים

דרך השליטה בכלותיה. לידת בנים העלתה את מעמדה של כלה במשפחה המורחבת, אך שינוי משמעותי יותר במצבה התחולל רק בשלב מאוחר יותר, בדרך כלל לא לפני אמצע שנות השלושים לחייה, עם ההתנתקות של משפחתה הגרעינית ממשפחת הוריו של בעלה והקמת משק בית נפרד. המשפחה המורחבת המתקיימת מעבודתם בשכר של בניה בישראל הייתה לזיכרון רחוק בשוג'עיה ושאי של 2007-2008. רוב הנשים במדגם השתייכו למשקי בית ללא מפרנס: בעלים ובנים שאיבדו את מקומות עבודתם בישראל נותרו מובטלים. בעלים ובנים צעירים יותר, שהגיעו לגיל העבודה בעשורים האחרונים, התקשו מאוד למצוא עבודה. על אלה יש להוסיף משפחות רבות ששכלו אבות או בנים מפרנסים בעשור שקדם למחקר. את ההכנסה משכר עבודה של גברים החליפה ההישענות על עבודתן, פעילותן ויוזמותיהן של נשים בתחום הייצור הביתי והמסחר הזעיר ועל יכולתן להשיג סיוע סעד. בשנות הסגר הראשונות טיפחו נשים משקים חקלאיים זעירים, וחלקן גם מכרו את תוצרתן בעזה ובמרכזים עירוניים אחרים. ואולם המחסור החמור בדלק בעת מצור 2007 שיתק את התחבורה ברצועה כמעט לחלוטין וצמצם את מרחב המחיה לגבולותיה של השכונה. בעת המחקר נשים אמנם המשיכו להישען על ייצור ביתי של מוצרי מזון שונים, אבל כמעט אך ורק לצריכה עצמית. עיקר הפעילות וה"יזמות" הנשית בתקופה הנסקרת התמקדה בגיוס תמיכת סעד למשפחותיהן מעמותות סיוע מקומיות בעזה. אין מדובר בנשים הזכאיות לסיוע מאונר"א או מהרשות מתוקף הגדרתן כ"מקרי סעד", אלא כמי שנאלצות לחזור פעם אחר פעם על פתחיהן של עמותות צדקה, רובן עמותות דתיות הקשורות בחמאס, בניסיון להשיג תלושי מזון למשפחותיהן. עבודת השתדלנות והקבצנות הזו כרוכה במאמץ ובטורח עצום, ובדרך כלל גם מחייבת את מקבלות התמיכה להצטרף לעמותות כחברות (ולשלם דמי חברות) ולקחת חלק בפעילות התנדבותית שוטפת בשורותיהן.

הפיכתן של נשים בנות גילים שונים ובשלבם שונים בחייהן לעוגן המרכזי בקיום ההישרדותי של משפחותיהן לוותה בכמה שינויים ביחסי המגדר: השליטה של בעלים על תנועת נשותיהם והפיקוח על התנהלותן בספרה הציבורית נחלשו מאוד ולעתים אף נעלמו כליל. עם זאת, התרופפות השליטה הגברית לא הביאה לחלוקה שוויונית יותר של עבודות הבית וגידול הילדים, ואלה מוסיפים להיות מוטלים על כתפי הנשים בלבד. נחלשה גם שליטתה של החמות בכלתה, שליטה שהתאפשרה בעבר תודות לחולשה המבנית של הכלה ולהכנסות מעבודתם של הבנים הנשואים. יתר על כן, החמות המגויסת למאבק הקיומי בוחרת להשיא את בניה לצעירות מרקע דומה, שאיתן תוכל לשתף פעולה בבית המשותף; היא מעדיפה כלות המורגלות בהתמודדות עם חיי עוני ומחסור ("בנת אעשה") על פני אחרות בעלות ייחוס משפחתי. הקיום ההישרדותי עיכב את ההיפרדות של בנים נשואים מבית אביהם; הסתמנה אף מגמה הפוכה של שיבת משפחות גרעיניות חסרות מפרנס לבית המשפחה המורחבת.

אפשר לראות אפוא כי הסדר הפטריארכלי הפך נוקשה פחות, אבל התלות במשפחה התחזקה. אך העובדה שנשים נשאו בעול קיום המשפחה בעוד גברים הפכו לחסרי משאבים, ובמידה רבה לחסרי אונים, לא נחוותה אצלן כהתנסות מעצימה ולא שינתה את תפיסת הנשיות שלהן ואת שאיפותיהן המגדריות: המרואיינות התייחסו לתפקידים המשפחתיים החדשים שלהן כאל נטל נוסף על צווארן ולא כאל משאב ומקור כוח. גם את חופש התנועה היחסי וההתנהלות העצמאית בציבור, שנלוו לתפקידים החדשים, הציגו המרואיינות ככורח ולא כיתרון או כמנוף לשחרור; מרביתן אף תיארו את מגעיהן התכופים עם עמותות הצדקה כחוויה פוגעת ומשפילה. הן ביכו את אובדן מעמדן החברתי כרעיות לגברים בעלי הכנסה וסמכות וייחלו להשבת הסדר הקודם על כנו

- לחזור ולהיות "מוסתתה", כלומר עקרת בית המגדלת את ילדיה, התלויה בבעל מפרנס ("רג'ל חקיקי", כלומר גבר אמיתי) ונשמעת למרותו. באופן לא מפתיע, גם המרוואיינים הגברים לא חוו את התפקידים החברתיים שממלאות נשותיהם כאיום על גבריותם.

מדוע, אם כן, לא חל אצל הנשים שינוי תפיסתי התואם את התפקיד הראשי שהחלו ממלאות במשקי הבית המשפחתיים? מוהנא מסבירה את הדיסוננס-כביכול בין הפרקטיקה לתודעה בצורך העז של הנשים והגברים כאחד, הן בעזה והן בגדה המערבית ובתפוצות, להמשיך ולדבוק בדימוי אידיאלי של המשפחה הפלסטינית - המשפחה הפטריארכלית והלאומית, המקדשת ערכים ישנים-חדשים של לכידות, נאמנות והקרבה. ההיאחזות באידיאל מעניקה משמעות, תחושת שייכות ויציבות במציאות שבה כל מערכות החיים - הכלכלית, החברתית והפוליטית - נפגעו, התפרקו או השתבשו ללא תקנה.

אני מתקשה לקבל את ההסבר הזה של מוהנא. סביר יותר בעיניי כי העדר השינוי התודעתי קשור בהומוגניות של אוכלוסיית המדגם, שלא כללה נשים המועסקות בשכר. מחקרים חברתיים רבים, ובכללם המחקר שלי במחנה הפליטים דהיישה (M. Rosenfeld, 2004), תומכים בהכללה כי עבודה בשכר היא תנאי הכרחי (אם כי בדרך כלל לא מספיק) לשינוי במעמדן הכלכלי-חברתי של נשים, המשמש בתורו מצע לשינוי בתפיסתן ובשאיפותיהן המגדריות. יתר על כן, ההצטמצמות לאוכלוסיית מחקר הומוגנית מתעלמת ממגמות שינוי מרכזיות שנרשמו בקרב נשות רצועת עזה בשני העשורים האחרונים חרף הסגר, המצור והמשבר המתמשך; הבולטת שבהן היא הזינוק בהישגי ההשכלה של נשים, שכיום הן רוב בקרב הלומדים במוסדות ההשכלה הגבוהה ברצועה, והעלייה הרצופה בשיעור ההשתתפות שלהן בכוח העבודה הפרופסיונלי והמנהלי. אפשר להניח כי הכללתן במחקר של נשים משכילות ומועסקות הייתה מאפשרת לזהות גם שינויים תואמים בתפיסות מגדר ונשיות.

מקורות

- Rosenfeld, H. (1968). Change, barriers to change and contradictions in the Arab village family. *American Anthropologist, New Series*, 70 (4), 732-752.
- Rosenfeld, M. (2004). *Confronting the occupation: Work, education and political activism of Palestinian families in a refugee camp*. Stanford: Stanford University Press.
- Taraki, L. (2006). *Living Palestine: Family survival, resistance and mobility under occupation*. Syracuse: Syracuse University Press.